

КОМПЛЕКСНИЙ РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ПІДХІД В РОБОТІ ФАХІВЦЯ З СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В ГРОМАДІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Ігнатенко Катерина Володимирівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (м. Дніпро)

ORCID : 0000-0002-2853-0340

У статті розглядається комплексний реабілітаційний підхід в роботі фахівця з соціальної роботи в територіальній громаді, зокрема, в умовах сучасних викликів. Методологія дослідження включає аналіз наукових праць, що перебувають у відкритому доступі та розміщені на платформі Google Scholar. Аналіз анотації висвітлених та поданих у відкритому доступі публікацій дозволив відібрати потенційно важливі роботи, відповідно до мети та завдань дослідження. У роботі враховані останні законодавчі ініціативи, які захищають права осіб з інвалідністю. Авторка аналізує значення та необхідність соціальної реабілітації для осіб з інвалідністю та осіб з набутою інвалідністю, розглядає різні види реабілітації та підходи до їх реалізації. Значна увага приділяється ролі мультидисциплінарної команди у забезпеченні ефективної реабілітації, а також викликам, з якими стикаються фахівці з соціальної роботи у своїй діяльності. У статті підкреслюється важливість інтеграції різних аспектів реабілітаційного процесу

для досягнення оптимальних результатів та підвищення якості життя осіб з інвалідністю в громаді.

Ключові слова: соціальна реабілітація, комплексна реабілітація, територіальна громада, особа з інвалідністю, мультидисциплінарна команда.

Ihnatenko K. Comprehensive rehabilitation approach in the work of the community social worker: nowadays challenges.

The article deals with a comprehensive rehabilitation approach in the work of a social work specialist in a territorial community, in particular, in the context of modern challenges. The research methodology includes the analysis of scientific papers published in open access and posted on the Google Scholar platform, which were found in Ukrainian and English. The analysis of the abstracts of the publications covered and submitted in the open access allowed us to select potentially important works in accordance with the purpose and objectives of the study. The paper takes into account the latest legislative initiatives that protect the rights of persons with disabilities. The authors analyze the importance and necessity of social rehabilitation for persons with disabilities and persons with acquired disabilities, consider different types of rehabilitation and approaches to their implementation. Considerable attention is paid to the role of a multidisciplinary team in ensuring effective rehabilitation, as well as the challenges faced by social work professionals in their work. The article emphasizes the importance of integrating various aspects of the rehabilitation process to achieve optimal results and improve the quality of life of persons with disabilities in the community.

Keywords: social rehabilitation, comprehensive rehabilitation, territorial community, person with disabilities, multidisciplinary team.

Постановка проблеми. Міжнародне право гарантує кожній людині право на життя та забороняє свавільне позбавлення життя. Держави зобов'язані поважати та забезпечувати право на життя всіх осіб, які перебувають на їхній території та підпадають під їхню юрисдикцію, тобто всіх осіб щодо здійснення права на життя яких держава реалізує владу чи ефективний контроль. На жаль, внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну багато громадян, дорослих та дітей, отримали травми та поранення, які призвели до інвалідності. Постраждали особи з набутою травмою мають пройти складний реабілітаційний процес в медичних закладах. Після цього їх чекає повернення додому й пристосування до життя в громаді.

У наш час існують різноманітні форми надання реабілітаційної допомоги особам з інвалідністю. В той же час, спеціальні дослідження показали, що відсутність або обмеженість комплексної реабілітаційної допомоги особам з інвалідністю в громаді призводить до виникнення у них складних життєвих обставин. Ці порушення за відсутності вчасної допомоги людині з інвалідністю призводять до соціальної дезадаптації. В основі лежить не один, а безліч факторів: психолого-педагогічні, соціально-психологічні, особистісні, соціально-економічні тощо. Ці фактори діють на рівні психологічних передумов і ускладнюють соціальну адаптацію індивіда.

Мета статті: розглянути поняття комплексної реабілітації під час військових дій в контексті діяльності фахівця з соціальної роботи в громаді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз соціально-педагогічної, психологічної, соціологічної, медичної літератури та літератури із соціальної роботи свідчить про наполегливі пошуки вченими та практиками умов і механізмів соціальної роботи з особами з інвалідністю. Так, у працях вітчизняних учених з медицини та психіатрії А. Салєєва, О. Авруніна, І. Чернишова та ін. накопичено значний досвід дослідження комплексної реабілітації клієнтів та психолого-педагогічних особливостей реабілітаційного процесу дітей із патологіями та порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Проблемами корекційної роботи щодо психофізичного розвитку займалися українські науковці Л. Бартенєва, В. Бондар, Л. Вавіна, В. Масенко, А. Колупаєва, С. Максименко, Л. Фомічова. Досвід інших країн щодо реабілітації ветеранів війни до цивільного життя досліджували Е. Костишин, В. Грицанюк. Психо-сексуальні основи сексуальної реабілітації військових досліджено С. Федорець. Соціально-педагогічну реабілітацію молоді з особливими потребами в умовах війни розглядали А. Рижанова, Т. Пишна. Особливості переживання самотності у людей з набутою інвалідністю внаслідок бойових дій висвітлені у працях О. Мохорєвої та Л. Ченохи. Аспекти використання арт-

терапевтичних методів у професійній діяльності соціальних працівників висвітлювали А. Капська, М. Лукашевич, І. Мигович, Л. Тюття, Є. Холостова, В. Шахрай та ін. Питання аналізу структури бойової травми під час АТО/ООС та повномасштабної війни, права, гарантії захищеності та забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб з інвалідністю в Україні висвітлені в монографії авторів В. Чорної, Д. Гонишнюк, М. Рибінського, О. Дубового, В. Коломієць.

Враховуючи актуальність проблеми впровадження інноваційних форм комплексної реабілітації осіб з інвалідністю та необхідністю підвищення якості життя осіб з різними формами інвалідності, ми визначили тему нашої статті.

Методологія дослідження: у контексті проведеного дослідження здійснено аналіз наукових праць, що знаходяться у відкритому доступі та розміщені на платформі Google Scholar. Аналіз анотації висвітлених та поданих у відкритому доступі публікацій дозволив відібрати потенційно важливі роботи, відповідно до мети та завдань дослідження. В роботі були враховані останні законодавчі ініціативи, які захищають права осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Основний принцип для соціальних працівників пов'язаний з принципом гуманітарного захисту, який передбачає

допомогу людям у відновленні від фізичних і психологічних наслідків загрози або фактичного насильства, примусу або навмисного позбавлення. Рання реабілітація може підвищити виживання, максимізувати вплив медичних і соціальних інтервенцій та покращити якість життя постраждалих осіб, які пережили насильство [3].

Серед проблем і труднощів людей з набутою інвалідністю можна виділити наступні:

- фінансово-економічні,
- психологічні,
- медичні,
- нерозвиненість і недоступність технологій ранньої діагностики,
- проблема інформаційної підтримки,
- несприйняття людей з інвалідністю в суспільстві,
- недоступність певних об'єктів, споруд,
- недосконалість нормативного затвердження.

Однією з головних проблем є те, як допомогти людям з набутою інвалідністю адаптуватися до нових реалій та необхідність комплексної реабілітації, включаючи фізичну реабілітацію та реінтеграцію в суспільство або соціальну реабілітацію.

Соціальна реабілітація – вид соціальної дії, спрямованої на реалізацію системи організаційних, економічних, правових, культурних, освітніх, лікувальних, оздоровчих та інших соціальних заходів щодо відновлення фізичного стану, честі, гідності, прав і свобод дітей і молоді, які їх потребують через соціальну незахищеність, хворобу або інші соціальні причини [5].

Зміст соціальної реабілітації полягає в:

- реконструкції соціокультурного оточення з різними категоріями сімей, дітей і молоді, наданні допомоги в комунікації та навчанні, цілеспрямованій соціально-психологічній роботі з близькими та родичами;
- наданні допомоги в професійному самовизначенні, сприянні працевлаштуванню;
- організації дозвілля та спілкування;
- виявленні творчих здібностей;
- охороні прав дітей і молоді;
- медичному, педагогічному, психологічному патронажі;
- створенні позитивної громадської думки щодо багатоаспектності проблем сімей, жінок, дітей і молоді.

Другим важливим визначенням нашого дослідження є визначення поняття «комплексна реабілітація», яке описує співпрацю між службами охорони здоров'я та соціального захисту громади. Процес комплексної реабілітації в повсякденній діяльності громади означає (за визначенням Організації Об'єднаних Націй) процес, спрямований на те, щоб дати можливість особам з інвалідністю, порушеннями, травмами, хворобами або вродженими вадами досягти і підтримувати оптимальний рівень фізичного, сенсорного, інтелектуального, психологічного та соціального функціонування, а також забезпечити їх засобами для трансформації їхнього життя для досягнення більш високого рівня незалежності. Своєчасність комплексної реабілітації забезпечує прогрес у відновленні особи з інвалідністю та взаємозв'язок між різними її сферами. Комплексна реабілітація має на меті якомога швидше і ширше інтегрувати людей з інвалідністю внаслідок нещасного випадку, хвороби або вродженої інвалідності у всі види соціальної діяльності, включно з успішною інтеграцією на робочому місці з максимальною незалежністю особи з інвалідністю в соціальному оточенні.

У нашому дослідженні територіальні громади визначаються як об'єднання жителів, пов'язаних спільними інтересами, зумовленими постійним проживанням у межах

відповідної самоврядної адміністративно-територіальної одиниці, органами місцевого самоврядування, місцевим бюджетом та комунальною власністю [1].

Практична сфера реабілітації в громаді має широкий спектр: консультування з питань психічного здоров'я, групове та сімейне консультування, індивідуальне консультування, консультування щодо послуг працевлаштування, послуг зі створення резюме та поведінки під час співбесіди, консультування з питань кар'єри, фізичної реабілітації, послуг та ресурсів систем охорони здоров'я та інвалідності, кейс-менеджмент, робота з медичними, функціональними та екологічними наслідками інвалідності.

Наразі в Україні існують наступні види реабілітації [2]:

- *Арт-терапія* може принести користь людям різного віку, в тому числі дорослим з емоційними, когнітивними та фізичними порушеннями. Наші ветерани часто повертаються додому з гострими психологічними або медичними проблемами, які заважають їм функціонувати, порушують сімейні стосунки та перешкоджають поверненню до трудової діяльності.

- *Фізична реабілітація*. Після лікування в госпіталі солдати стикаються з проблемою відновлення своїх функціональних можливостей. Фізична реабілітація військовослужбовців після поранень займає тривалий час – від 1-2 до 5-6 місяців і більше.

Така реабілітація спрямована на відновлення організму після гострого періоду і часто дозволяє уникнути первинної інвалідності або запобігти подальшому погіршенню стану. Адже наслідки травм і тривалого постільного режиму з обмеженою рухливістю призводять до атрофії та ослаблення м'язів, утворюються контрактури, які перешкоджають повноцінному пересуванню. Це критично важливе завдання, без якого солдат не зможе повноцінно повернутися до цивільного життя. Більшість сучасних реабілітаційних програм спрямовані на відновлення працездатності ветеранів. Сучасні реабілітаційні центри для ветеранів та військовослужбовців створені на базі госпіталів та лікарень. Вони розташовані у Львові, Луцьку, Києві, Черкасах, Миколаєві та інших містах України. Проте вони не є загально доступними для цивільних осіб, які отримали поранення.

- *Психосоціальна реабілітація*. Проблема психологічної реабілітації стосується не лише військових, але й внутрішньо переміщених осіб (ВПО), а також волонтерів, які надають допомогу цивільному населенню та військовим як на лінії фронту активних бойових дій, так і у відносно безпечних містах. Вони також відчувають усі або деякі з симптомів (болісні спогади про травматичні події, тривожні сновидіння, повторне переживання болю і страху, підвищена агресія, загострене почуття провини, значне збудження, когнітивні порушення), а отже, належать до групи ризику розвитку ПТСР, в

основі якого лежить нездатність подолати свої кризові стани, що виникають, коли сила травматичної події перевищує здатність людини впоратися з нею відомими їй до цього часу способами.

- *Дружня реабілітація.* В Україні запроваджується незвичний вид реабілітації для бійців, які повернулися із зони бойових дій – дружня реабілітація. Це соціально-психологічна реабілітація, але допомогу надають не лікарі, а колишні військові, і самі центри не базуються на базі госпіталів. Таким чином, спілкування в групах відбувається з позиції рівного і побратима, друга, а не з позиції лікаря і пацієнта. Такі центри існують як офлайн, так і онлайн, знайти дружню реабілітаційну групу можна в інтернеті, наприклад, у соціальних мережах.

- *Сімейна реабілітація.* Наслідки війни проявляються у кожного по-різному: хтось може стати залежним від алкоголю, хтось намагається максимально ізолюватися від суспільства, а хтось стає імпульсивним і нестриманим. Особливістю українців є те, що вони не звикли звертатися за психологічною допомогою, а замикаються в собі. До психолога солдати звертаються лише тоді, коли втрачають надію на те, що все минеться. Люди продовжують займатися самолікуванням або пускають все на самоплив, а рідні та близькі

не завжди звертають увагу на внутрішні переживання і не поспішають звертатися по допомогу. Зараз існує багато онлайн та офлайн груп для постраждалих від війни, де фахівці навчають родичів, як підтримати солдата, який повернувся з фронту, на що звертати увагу і за чим слід стежити, коли і як звертатися до лікаря.

- *Реабілітація тваринами.* Тим, хто потребує психологічної допомоги після поранення, зараз часто призначають каністерапію – лікування за допомогою спеціально навчених собак. Як стверджують лікарі, після відповідного навчання «хвостаті лікарі» можуть навіть вивести людину з депресії.

- *Освітня реабілітація.* Перервавши звичний ритм життя на місяці, а то й роки, людина довго не може знайти роботу. По-перше, їй потрібно знайти всі свої ділові контакти, які можуть допомогти у працевлаштуванні. Крім того, багато хто за цей час втрачає свої професійні навички. Крім того, деякі види роботи стають недоступними після того, як людина переїжджає в іншу країну.

- *Реабілітація бізнесу.* Український уряд активно підтримує ветеранське підприємництво. Існує програма підтримки ветеранського бізнесу для українських захисників. Зокрема, вона включає в себе менторські програми, які навчають військових, як проектувати та подавати заявки на конкретні грантові програми.

Тисячі мирних жителів і бійців повертаються до мирного життя без адаптаційного періоду – після пережитих жахів, підірваного здоров'я, кошмарів і неможливості продовжувати повсякденне життя, а часто їхні історії закінчуються повним розчаруванням у всьому, що відбувається навколо [2].

Ми вважаємо, що основними ефектами реабілітації є збільшення життєстійкості, покращення якості життя, особисте відновлення, повернення до цивільного життя та максимізація впливу інтервенцій. Згідно Порядку реалізації експериментального проекту із запровадження комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості, який визначає механізм реалізації проекту, для осіб з інвалідністю передбачено допомогу у зміцненні/відновленні родинних та соціальних зв'язків, організацію простору безпеки та розвитку з елементами арт-терапевтичних засобів, ігрової терапії; кризове реагування, екстрену психологічну допомогу, перенаправлення до інших суб'єктів для отримання психологічної допомоги інших рівнів [6].

Причинами для реабілітації є насильство, кошмари, навмисне позбавлення, жахи, примус, погрози чи реальне насильство, а також неможливість продовжувати повсякденне життя.

Наступні поради допоможуть фахівцю з соціальної роботи впоратися з проблемами комплексної реабілітації в громаді:

1. Будьте терплячі. Багато клієнтів повертаються до громади, де їм потрібна допомога, щоб зрозуміти чи згадати, що таке цивільне життя.

2. Оцінка потреб є обов'язковою, як початкова, так і комплексна, і ваші зусилля мають бути безпосередніми та відповідати потребам тих, хто зазнав травми, одночасно відновлюючи фізичні, психічні та соціальні ресурси. Зробіть оцінку не тільки потреб, а й наявних ресурсів: психологічна та соціальна підтримка (родина, друзі, близькі люди), фізичне середовище (наявність транспорту, школи чи роботи, дизайн спільноти, освітлення, натовп, тощо).

3. Перенаправляйте постраждалих до відповідних служб підтримки. Зробіть карту існуючих можливостей реабілітації та шляхів направлення та зрозумійте зв'язки між системами соціального забезпечення та грошовою допомогою. Розробіть процедуру перенаправлення та дорожню карту.

4. Забезпечте доступ до реабілітаційних центрів та поясніть як особі з інвалідністю можна отримати допоміжні пристрої (окуляри, візки на коліщатах, засоби пересування, слухові апарати, апарати зчитувачів з екрану та дисплеїв Брайля, у тому числі для генерування мови, протези кінцівок, програмне забезпечення для перетворення тексту в

мовлення тощо). Встановіть зв'язки з місцевими реабілітаційними центрами або громадськими реабілітаційними організаціями, уточніть умови надання послуг постійного догляду.

5. Здійснюйте превентивні заходи для того, щоб особа з інвалідністю не зазнала подальшого насильства чи позбавлення. Наприклад, розробка процедур перенаправлення, точний опис форм зловживань, розуміння того, хто несе відповідальність за виявлення зловживань, а також наслідків укриття зловживань і не надання відповідної інформації компетентному органу.

6. Індивідуальний підхід до відновлення: будьте тренером і фасилітатором. Підтримуйте зусилля людей щодо відновлення соціалізації в їхніх спільнотах. Демонструйте особистий приклад ставлення до осіб з інвалідністю, що може вплинути на ставлення найближчого оточення до людини з інвалідністю (щодо прийняття та подолання стигми).

7. Створіть мультидисциплінарні плани догляду та мультидисциплінарну команду, включаючи фахівців із фізичної реабілітації та персонал, що кваліфікований у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки.

У мультидисциплінарній команді соціальний працівник грає наступні ролі:

- початковий скринінг і оцінка пацієнтів і їхніх сімей;
- допомога пацієнтам і членам родини впоратися з багатьма аспектами координації пацієнта, соціальними, фінансовими та емоційними;
- допомога пацієнтам і їхнім сім'ям зрозуміти варіанти лікування хвороби;
- виступає в якості адвоката пацієнтів і сімей, в тому числі захищає право пацієнтів на охорону здоров'я;
- допомога та прискорення прийняття рішень від імені пацієнтів та їхніх родин;
- навчання пацієнтів щодо інших членів їхньої реабілітаційної групи;
- кризова інтервенція;
- проведення комплексної психосоціальної оцінки пацієнтів;
- навчання пацієнтів та їхніх сімей щодо до лікарняного догляду;
- координація та спілкування;

Незважаючи на наявні ресурси, в системі реабілітації осіб з інвалідністю є й значні прогалини в наступних напрямках:

- підготовка мультидисциплінарних реабілітаційних бригад закладів охорони здоров'я та соціальних служб у громадах до надання кваліфікованої допомоги особам, які отримали травму війни;

- розробка навчальних курсів з реабілітаційної допомоги, які можуть пройти медичні та соціальні працівники по всій країні;

- розробка пропозицій щодо законодавчих змін із забезпечення доступу до реабілітації для всіх жителів України, у тому числі тих, хто потребує додаткової підтримки.

В Україні можуть з'явитися нові практики та виклики, пов'язані з комплексною реабілітацією в умовах війни та високого рівня небезпеки. Завдання фахівців соціальної роботи полягає в тому, щоб вийти за рамки практики, яка може бути зосереджена тільки на клінічному одужанні, а не на особистісному індивідуальному відновленні. Можуть виникнути труднощі у впровадженні практики соціальної роботи з особами з набутою інвалідністю, яка вимагає розвитку нових навичок, таких як коучинг або фасилітація.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз комплексної реабілітації осіб з інвалідністю, особливо з набутою інвалідністю, показує, що ефективність допомоги особам з інвалідністю залежить від комплексного підходу, який поєднує в собі якісні соціальні послуги, психологічну підтримку та розробку індивідуальних програм реабілітації. Важливість постійного розвитку та вдосконалення засобів реабілітації осіб з інвалідністю для забезпечення їхнього повноцінного включення в суспільство та підтримки їхньої самореалізації, є сьогодні як ніколи актуальним й беззаперечною складовою діяльності фахівців з соціальної роботи. Застосування комплексного підходу до створення та розвитку психосоціальних послуг у громаді є вкрай важливим. Це передбачає партнерство та співпрацю фахівців психологічного та соціального сектору у забезпеченні доступності послуг та максимального врахування потреб людей з набутою інвалідністю.

Перспективою подальших розвідок у даному напрямку є аналіз діяльності недержавних організацій в сфері захисту ВПО з інвалідністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі. Навчальний посібник (для студентів вищих навчальних закладів). Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.

2. Гридковець Н. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 3. Київ, 2018. 236 с.

3. Ігнатенко К. В. Соціальний захист дітей в діяльності державних організацій на сході України. *Social work and education*. 2021. Vol. 8 № 3. P. 329-340. DOI: <https://doi.org/10.25128/10.25128/2520-6230.21.3>

4. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991р. №875-ХІІ. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 21. Ст. 252. Редакція від 01.01.24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (Дата звернення 04.05.2024).

5. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 16.10.2005 р. № 2961-IV. Редакція від 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> (Дата звернення 04.05.2024).

6. Про реалізацію експериментального проекту із запровадження комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості: Постанова Кабінету міністрів України від 3 жовтня 2023 р. № 1049. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2023-п#Text> (Дата звернення 05.05.2024).

7. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. Редакція від 31.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (Дата звернення 04.05.2024).

8. Україна: втрати серед цивільних осіб. Доповідь UNHCR, 19 грудня, 2022 р. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-12/Ukraine%20-%20civilian%20casualty%20update%20as%20of%2018%20December%202022%20UKR_0.pdf (Дата звернення 04.05.2024).

REFERENCES

1. Bezpalko, O. (2009). *Sotsial'na pedahohika: skhemy, tablytsi, komentari. Navchal'nyy posibnyk (dlya studentiv vyshchych zakladiv)* [Social pedagogy: schemes, tables, comments]. Kyiv [in Ukrainian].

2. Hrydkovets, N. (2018). *Fundamentals of rehabilitation psychology: Overcoming the consequences of a crisis* [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis]. (Vol. 3). Kyiv [in Ukrainian].

3. Ihnatenko, K. (2021) *Sotsial'nyy zakhyst ditey v diyal'nosti derzhavnykh orhanizatsiy na skhodi Ukrayiny* [Social protection of children in the activities of state organizations in eastern Ukraine]. *Social work and education*. Vol. 8 № 3 (2021): Social Work and Education. [in Ukrainian].

4. On the fundamentals of social protection of persons with disabilities in Ukraine. Law of Ukraine № 875-XII (1991, **March 21**). *Vidomosti Verxovnoyi Rady` URSR*, 21, 252. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

5. On the rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine. Law of Ukraine No. 2961-IV (2005, October 16). Edition as of January 1, 2024. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

6. On the implementation of an experimental project to introduce a comprehensive social service for resilience formation*. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 1049 (2023, October 3). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2023-п#Text>

7. On social services. Law of Ukraine № 2671-VIII (2019, January 17). Edition as of December 31, 2023. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

8. Ukrayina: vtraty` sered cy`vil`ny`x osib. (2022). [Ukraine: Civilian casualties]. Dopovid` UNHCR, Gruden`19. Retrieved from: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-12/Ukraine%20-%20civilian%20casualty%20update%20as%20of%2018%20December%202022%20UKR_0.pdf